

УДК 37.064.2:371.15+37(477)(091)

ПРОБЛЕМА ЕТИЧНИХ ВЗАЄМИН ПЕДАГОГІВ ТА УЧНІВ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Ольга Горчакова

*Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, 65058 Одеса, Україна*

Розглянуто історичний досвід вітчизняної педагогіки у становленні та розвитку норм педагогічної етики, що стосуються взаємин педагогів і учнів, простежено їхній зв'язок із сучасною педагогікою.

Ключові слова: педагогічна етика, взаємини педагогів та учнів.

Національна доктрина розвитку освіти в Україні передбачає поступовий перехід від репродуктивної, авторитарної освіти до освіти інноваційного, гуманістичного типу. Сьогодні у цьому напрямку ведуться пошуки шляхів удосконалення навчально-виховного процесу у вищій школі шляхом перегляду змісту освіти, розробки новітніх освітніх технологій, адаптації закордонного досвіду.

Однак щораз більше стає очевидним, що ми не зможемо домогтися рішучих позитивних змін у системі освіти, не залучивши внутрішні резерви. До таких внутрішніх резервів належить і система взаємин педагогів і учнів – головних учасників освітнього процесу. Від того, як складаються ці взаємини, значною мірою залежить, яким буде майбутній фахівець – пристосованцем, виконавцем, не здатним до самостійного мислення, чи людиною творчою, свідомою, активною.

“Ось чому, тільки змінивши систему стосунків у навчальних закладах, побудувавши їх на взаємній повазі всіх учасників навчального процесу, ми зможемо мати дійсно демократичне суспільство і ефективну ринкову економіку”, – підкреслював міністр науки і освіти України на II з'їзді вчителів у серпні 2002 р. Гуманна педагогічна етика повинна затвердитись у навчальних закладах.

Проблеми моральних взаємовідносин останнім часом неодноразово порушувались у наукових дослідженнях з питань педагогічної етики (Я. С. Котигер, В. І. Чамлер, В. І. Писаренко, І. Я. Писаренко, Е. І. Шнибекова, І. І. Чернокозов, Ю. В. Согомонов, О. В. Морозова, Л. Л. Шевченко). Деякі етико-педагогічні норми розглядалися в дослідженнях, присвячених педагогічному спілкуванню і комунікативній культурі педагога (В. А. Кан-Калік, Г. Е. Ковина, Т. М. Левашова,

П. М. Щербань та ін.), а також морально-психологічному клімату (Н. П. Анікєєва, Г. А. Виноградова та ін.). У цих працях професійна педагогічна етика розглядається як невід'ємний атрибут педагогічної культури вчителя.

Однак, на наш погляд, по-перше, зміни в суспільному житті сьогодні зумовлюють необхідність перегляду багатьох етико-педагогічних проблем, зокрема і проблеми етичного регулювання взаємин між педагогами й учнями. По-друге, для того, щоб сформулювати нові положення педагогічної етики, необхідно взяти до уваги не тільки сучасні тенденції суспільного розвитку, але й історичний досвід педагогічної етики, який ще недостатньо вивчено. Багато ідей видатних педагогів, що стосуються етичних взаємин у педагогічній системі, ще й досі не узагальнені, бракує історико-педагогічного аналізу розвитку вітчизняної педагогічної етики.

Ми ставили за мету простежити і проаналізувати в історичному розвитку вітчизняної педагогіки становлення норм педагогічної етики, що стосуються взаємин педагогів і учнів, виявити їхнє значення для педагогіки сьогодення.

Про те, що проблема взаємин вчителів і учнів була актуальна ще в братських школах, свідчить “Статут Львівської братської школи” (1586). У ньому зазначається, що вчитель повинен бути для учнів зразком для наслідування: “...бути благочестивим, розумним, смиренно мудрим, лагідним, стриманим, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не грошолюб, не злий, не заздрісник, не сміховинний, не лихослов, не чарівник, не вигодником, не порушник благочестя...” [1, с. 79]. Учитель-дидакал має навчати корисним наукам, “за неслухняність карати не по-тиранськи, а по-учительски, не вище, але по силі, не буйствуючи, а спокійно і сумирно, не тільки по-народному, але і вище народного, щоб через свою недбайливість чи заздрості підступництва не залишився винним ні за одного (учня) ні перед богом, ні перед родичем, ні перед ним самим...” [1, с. 80]. Звертається увага і на те, що любити учнів учитель має всіх однаково, не поділяючи їх на улюбленців і нелюбих – “як синів багатих, так і сиріт бідних”, старанно вчити одного та іншого. Цікаво також, що батькам пропонується не завдавати образи ні учням, ні вчителям. Порушникам же цього статуту, як учителям, так і учням, не було місця у громаді.

У книзі “Про виховання чад” (1609), виданій Львівським братством, учням пропонується: “Учителів більш, ніж батьків, варто шукати і любити. Якщо ж як батька не хочуть соромитися, то як старого личить, якщо ж сивини зневажають, то як благодійника соромиться необхідно...” [1, с. 92]. Учням не дозволялося принижувати вчительську гідність, а навпаки – усіяко підтримувати його авторитет, довіряти вчителеві.

Видатний представник етико-гуманістичного напрямку вітчизняного просвітництва Г. С. Сковорода закликав виховувати молоде покоління таким, що здатне єднати свої інтереси з інтересами інших. Його ідея спорідненості лежить в основі морального виховання “навчити вдячності”.

Гідність, чуйність, гуманність і чесність можуть формувати у юнацтва тільки педагоги, у кого ці риси глибоко вкорінені. Г. С. Сковорода звертав увагу на виняткове значення у вихованні поваги і любові педагога до особистості дитини [1, с. 141–142]; був взірцем гуманних взаємин з учнями. “Найжаданіший друже”, “мій скарбе”, “найблагородніший”, “моя радість”, “найдорожча моя істота” – так звертався вчитель до свого учня М. Ковалинського. Між учителем і учнем має панувати взаємна любов. Ця любов скріплюється великою вимогливістю до учня, вірою в його сили і можливості [2, с. 166].

О. В. Духнович – видатний діяч освіти Закарпаття у “Народной педагогии в пользу училищ и учителей сельских” писав, що вчитель повинен не тільки учнів своїх любити, але і “їхню любов також для себе заслужити” [6, с. 517]. Педагог акцентує, що у стосунках між вчителем і учнями не повинно бути пихатості, а навпаки – взаємна повага та довіра.

М. І. Пирогов, коли був попечителем Одеського і Київського навчальних округів, називав учителя “наставником”, зосереджував увагу на моральному значенні особистості педагога. Гідність й авторитет наставника у виховному колективі, вважав М. І. Пирогов, настільки важливі, що кожен викладач повинен дорожити цією гідністю навіть більше, “ніж дорожити в суспільстві чесним і шляхетним ім'ям людини” [4, с. 811]. Це насамперед означає турботу про те, щоб інші наставники також турбувалися про збереження і підтримку людської та професійної гідності, тому що тільки цим загальним прагненням наставників навчальний заклад зберігає свій авторитет у суспільстві.

Крім почуття власної гідності іншою, найважливішою рисою вчителя М. І. Пирогов вважав чесність, відкритість у взаєминах з учнями. Дитина повинна довіряти вчителю, як батькам, водночас бачити з боку вчителя відкритість і бажання разом з дитиною вирішувати його проблеми. Однак учитель не має права вимагати беззаперечної покори, не може тільки на підставі особистої думки визначати міру покарання чи заохочення учнів.

Ідеалом для М. І. Пирогова був мудрий наставник, що веде учня шляхом пізнання себе, людського суспільства і навколишнього світу, здатний не тільки підтримувати і направляти учня в процесі пізнання, але й вимогливий до себе і до учня, спроможний виховати в учня моральну стійкість, тверді моральні переконання, волю до самоосвіти, самовиховання і самопізнання, здатність до боротьби зі своїми і суспільними вадами.

К. Д. Ушинський, підтримуючи і розвиваючи ідеї М. І. Пирогова, запропонував альтернативу існуючим взаєминам між педагогами й учнями. Вона полягала у всебічному вивченні особистості дитини. Засновник вітчизняної наукової педагогіки звертав увагу на те, що взаємини педагогів і учнів повинні будуватися з урахуванням знання “антропологічних наук”, передусім психології.

Осмисливши суть педагогічної системи К. Д. Ушинського, його основні педагогічні ідеї та принципи, можна стверджувати, що моральними взаєминами педагога й учнів він вважав такі, які засновані на вивченні рідної мови, культури, народних традицій, на залученні дитини до праці навчальної та фізичної. Наставник повинен “навчити вихованця повазі і любові до праці... дати йому звичку до праці”.

К. Д. Ушинський категорично виступав проти педагогіки “страху”, проти підтримки дисципліни тільки шляхом нагород і покарань. Виховання має відбуватися, вважав К. Д. Ушинський, в атмосфері розсудливості й гуманності: “У школі має царювати серйозність, що допускає жарт, але не перетворююча усієї справи у жарт, пестливість без нудотності, справедливість без причепливості, доброта без слабості, порядок без педантизму і, головне, постійна розумна діяльність”.

У статті “Три елементи школи” К. Д. Ушинський виділяє у всякому навчальному закладі три напрямки діяльності: адміністрування (керування), виховання і навчання учнів. Питання про співвідношення цих елементів у школі К. Д. Ушинський вважав одним з найважливіших, від якого “залежить виховна сила навчального закладу”. Аналізуючи розвиток тодішньої закордонної школи, він зазначає, що в школах Англії, наприклад, переважає виховний елемент, а в школах Німеччини – навчальний. У вітчизняній школі переважав тоді адміністративний елемент. З огляду на це К. Д. Ушинський підкреслює, що у межах навчально-виховного процесу школи не повинно бути адміністративно-чиновницького тиску як на викладача з боку адміністрації, так і на учня з боку викладача. Він визнає необхідність створення атмосфери взаємної довіри, поваги, співтворчості в педагогічному колективі. “Якщо у світі фінансовому чи адміністративному можна діяти вказівками і розпорядженнями, не справляючись про те, чи подобаються ідеї тим, хто буде їх виконувати”, то в царині суспільного виховання немає іншого засобу, крім переконання.

Отже, К. Д. Ушинський вперше науково обґрунтував необхідність глибинного вивчення суті педагогічного процесу та взаємовідносин як психологією, так і іншими науками; вважав, що в школі необхідно створювати атмосферу добра та гуманності, довіри, поваги до особистості як учня, так і вчителя.

На початку ХХ ст. А. С. Макаренко зазначав, що добрі взаємини вчителів, батьків і дітей формуються в спільній творчій праці, якщо наявна взаємоповага до особистості, гідності кожного. Він, як і К. Д. Ушинський, вважав, що вчитель повинен будувати свої взаємини з вихованцями на глибокому знанні дитини, особливостей її розвитку, а також методів, прийомів і засобів педагогічного впливу.

Вивчення ролі взаємин вчителів та учнів у навчально-виховному процесі дало змогу А. С. Макаренкові сформулювати принципи цих взаємин: рівноправність, обов'язкова спільна діяльність, максимальна вимогливість та повага до особистості як учня, так і вчителя. Він також розробив прийоми педагогічної взаємодії педагогів та учнів, виступав за демократизацію виховання і навчання, за створення нормального психологічного клімату в дитячому колективі, що гарантує кожному захищеність, вільний і творчий розвиток.

Вихованці, вважав А. С. Макаренко, повинні мати право вільно і відкрито виступати на загальних зборах, обговорювати і приймати рішення з усіх питань свого життя. “Живе ставлення вихователя до вихованця є фундаментом виховання, без якого жодного будинку не можна побудувати” [3, с. 18]. Вихователь повинен бути просто людиною, тобто “діяти своїми живими нервами, розкритими закінченнями нервів, безпосередньо спрямованими на дитину”, і лише згодом вихователь перетворить щось у душі дитини.

А. С. Макаренко зазначав, що у кожного вихованця у будь-який момент повинна бути змога порадитися з педагогом, звернутися до нього з проханням. Вихователь зобов'язаний захищати не тільки свої позиції, а насамперед інтереси вихованців.

Вихователь має знати, ким хоче і сподівається стати вихованець, які для цього він докладає зусилля, наскільки реальні його прагнення, чи під силу вони йому. Як писав А. С. Макаренко, “треба вміти працювати з вірою в людину, із серцем, з дійсним гуманізмом” [3, с. 392].

Отже, А. С. Макаренко не тільки проаналізував сутність взаємин між педагогом і учнем. Він сформулював найважливіші правила, на яких ці взаємини повинні будуватися, а також продемонстрував, за допомогою яких методів, прийомів і засобів вони мають реалізуватися.

На думку В. О. Сухомлинського, процес виховання виявляється в єдності духовного життя вихователя і вихованців, їхніх ідеалів, прагнень, інтересів, думок, переживань. “Десятки, сотні ниток, що духовно зв'язують вчителя і учня, – це ті стежини, що ведуть до людського серця, це найважливіша умова дружби, товариства вчителя й учня” [5, с. 15]. Він зазначав, що педагог повинен зустрічатися з дитиною, як із другом, однодумцем, переживати разом і радість перемоги, і гіркоту втрати. Основа

педагогічної майстерності полягає в тому, писав В. О. Сухомлинський, наскільки здатний учитель розуміти і відчувати дитячу душу.

На його думку, гуманне ставлення до дитини означає розуміння вчителем тієї простої й мудрої істини, що без внутрішніх духовних зусиль дитини, без її бажання бути гарним, неможливе виховання, тобто вчитель має впливати не тільки на свідомість, але насамперед на внутрішній світ, емоції, мотиви дитини. Він багато уваги приділяв самоповазі особистості: “Без самоповаги немає моральної чистоти і духовного багатства особистості... Але щоб виховати у людини, що формується, самоповагу, вихователь зобов’язаний сам глибоко поважати людську особистість у своєму вихованці” [5, с. 15]. Для такого розвитку самоповаги, вважав В. О. Сухомлинський, необхідно заохочувати до самостійної роботи учнів, бачити в кожному вихованці все найкраще, розвивати його, не обмежувати.

На думку педагога, учень має почувати у вимовлянні (мудрому поєднанні строгості і доброти) педагога не тільки справедливу строгість, але й людську турботу про себе. Педагог повинен намагатися постійно підтримувати дитину, не ставити їй поганих оцінок, не ставити ніяких оцінок, поки вона не досягне успіху. Оцінювати не знання самі по собі і не старанність, а саме прямування вперед.

Отже, В. О. Сухомлинський, базуючись на ідеях К. Д. Ушинського й А. С. Макаренка, один з перших у вітчизняній педагогіці обґрунтував ідею співпраці вчителя й учнів у процесі навчання і виховання.

Отже, можемо виснувати, що підходи до проблеми етичних взаємин в історії вітчизняної педагогіки змінювалися з розвитком суспільства, педагогічної науки і практики. Спочатку проблеми взаємин педагогів і учнів концентрувалися навколо вирішення питання про покарання (насамперед тілесне), про справедливе ставлення до учнів, проголошувалася ідея поваги і любові до особистості дитини.

У середині ХІХ ст. усвідомлюється важливість і соціальна значущість таких понять, як честь, людська і професійна гідність вчителя й учня.

Сьогодні в Україні сформована система нормативно-правових актів, що регламентують взаємини вчителів і учнів у сфері освіти. Законодавство про освіту базується на Конституції України, а також на міжнародних договорах (Декларації прав людини, Декларації прав дитини, Конвенції про права дитини). У цих та інших документах проголошується пріоритет прав дітей у суспільстві, обґрунтовується необхідність піклування про їхнє життя, освіту, розвиток, виховання в кожній державі.

Проаналізувавши Закони України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про вищу освіту”, виявили, що норми взаємин між вчителями й учнями визначені головню у статтях, що стосуються учасників навчально-виховного процесу, прав і обов’язків викладачів і учнів:

- право учнів на захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного і психічного насильства, від дій педагогічних, інших працівників, що порушують права чи їхню честь і гідність;
- обов'язок учнів дотримуватися законодавчих, моральних, етичних норм;
- право педагогічних працівників на захист професійної честі, гідності;
- обов'язок педагогічних працівників дотримуватися педагогічної етики, моралі, поважати гідність учнів, бути гідним прикладом для учнів, з шаною ставитися до громадян, дотримуватися культури спілкування; не допускати дій і вчинків, що можуть негативно вплинути на репутацію педагогічного працівника; не допускати упередженого ставлення до учасників навчально-виховного процесу.

Отже, норми педагогічної етики, що формувалися протягом століть у вітчизняній педагогіці, сьогодні знайшли своє місце у нормах права. Це свідчить про те, що в українському суспільстві закладено підґрунтя для подальшого розвитку системи освіти на сучасному демократичному, моральному, висококультурному рівні.

Перспектива подальших досліджень у цьому напрямку, на наш погляд, – це розробка конкретної технології формування основ педагогічної етики у студентів – майбутніх педагогів.

-
1. Антологія педагогіческой мысли Украинской ССР / Сост. Н. П. Калениченко. М., 1998.
 2. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки. К., 2003.
 3. Макаренко А. С. О воспитании. М., 1990.
 4. Пирогов Н. И. Сочинения: В 2 т. К., 1910. Т. 1.
 5. Сухомлинский В. А. О воспитании. М., 1973.
 6. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. К., 1961.

**PROBLEM OF TEACHER-STUDENT ETHICAL RELATIONSHIPS IN
THE HISTORY OF NATIONAL PEDAGOGICS**

Ol'ha Horchakova

*I.I. Mechnikov National University of Odessa
French parkway, 24/26, UA-65058 Odessa, Ukraine*

The article considers the historical experience of national pedagogics in developing the pedagogical ethics principles, which regulate the teacher-student relationships. It outlines their relevance to the update pedagogics.

Key words: pedagogical ethics, teacher-student relationships.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2004
Прийнята до друку 28.10.2004